

00
IN
HISTORIAM ATQVE ORATIONEM
STEPHANI
PROTOMARTYRIS

Act. VI. et VII.

COMMENTATVS EST

IOANNES CHRISTIANVS HENRICVS KRAVSE

COLLEGI REGII REPETENTIVM THEOL. ORD.

SODALIS.

AB

GOETTINGAE,
I. O. CHRIST. DIETERICH,

1780.

36 $\frac{10}{1121}$

HISTORIAM AUCTOR ORATIONEM

STEPHANUS
CHRISTIANO GOTTLOB
FRONTINUS DE RIT

IN ACADEMIA PRAEFECTURAE
ET ERUDITIONIS PRAEFECTURAE
PRAEFECTURAE

PRAEFECTURAE AUCTOR PRAEFECTURAE

FRONTINUS DE RIT

FRONTINUS DE RIT

FRONTINUS DE RIT

FRONTINUS DE RIT

FRONTINUS DE RIT

FRONTINUS DE RIT

FRONTINUS DE RIT

FRONTINUS DE RIT

FRONTINUS DE RIT

FRONTINUS DE RIT

FRONTINUS DE RIT

VIRO ILLVSTRI
CHRISTIANO GOTTLÖB
HEYNIO

S. R. MAIESTATI BRITANN. A CONSILIIIS AVLICIS
ELOQVENTIAE AC POESEOS PROFESSORI P. O.
ET PROTOBIBLIOTHECARIO GEORGIAE
AVGVSTAE REL.

PATRONO ATQVE PRAECEPTORI

SVMMA PIETATE COLENDO

P R O

TOT TANTISQVE BENEFICIIS IN SE COLLATIS
GRATISSIMVM ANIMVM

S I G N I F I C A T

OPVSCVLVMQVE HOC TENVE

D. D. D.

A V C T O R.

A 2

VIRI ILLUSTRI
CHRISTIANO GOTTLIB

HEYLIO

ET PROCESSIONE CARO GRADUALI
A GYSTE RAL

BATRONO ABOVE PRINCEPTORIS

SYMA IETATE COLIBRO

ET QUANTITATE PUNTE ALOI REMONEST

GRATISSIMO ANIVS

OPVSCVLVNOVE HOC TENVE

ET QUANTITATE PUNTE ALOI REMONEST

GRATISSIMO ANIVS

ET QUANTITATE PUNTE ALOI REMONEST

GRATISSIMO ANIVS

Historiam atque orationem Stephani Protomartyris, quam Lucas in libro de vltimis rerum atque societatis Christianorum incrementis exhibuit, esse inter loca N. T. difficiliora, vix opus est, vt moneam. Vt enim lector non, nisi rarius, verborum vel obscuritate, vel insolentia, vel ambiguitate impeditum sese sentiat; ita res, quae tum praeter veritatem, tum praeter fidem historicam narratae videntur, quam saepius obiciunt legenti difficultatem haud minimam. Laborarunt iam dudum viri doctissimi, qui in Lucae opusculo commentariis exornando operam suam posuerunt, vt, quae offendere possent lectores, remouerent, quaeque vitio dari possent Stephano, diluerent, iniquorumque iudicum reprehensionem subtraherent. Quanam vero hac in re fortuna versati sint illi, hoc eorum, qui euoluunt istorum commentarios atque consulunt, iudicio relinquam, bene persuasus, neque decere me puerum, neque esse me eum, qui virorum de sacrarum literarum interpretatione bene meritorum operam atque laborem iusto aestimare atque iudicare possim. Neque tamen non cum orationem hanc explicare iusta interpretatione, notisque atque obseruationibus illustrare suscipere; hoc non eo consilio a me factum esse contestor, vt, quae adhuc in eam sint conscripta, reprobarem atque reiiicerem,

iicerem, vel noua atque meliora iis subiicere sperarem: (arrogantiae enim est, eum, qui ad sacrarum litterarum interpretationem iam nuperrime accefferit, docere velle eos, qui hisce in rebus diu iam consenuere) sed potius, vt tum vires exercerem meas hacce in oratione, tum vt publice proponerem specimen, ex quo, an iustam rectamque in interpretandis libris sacris rationem sequar, atque haud sine fructu in scholis exegeticis regia auctoritate habendis possim versari, iudicare liceat.

Antequam vero opus ipsum adgrediamur, breuem libelli nostri descriptionem proponere fas erit. Primum quidem de Stephano ipso, eiusque ingenio atque moribus; deque eo, quod orationis dederit occasionem, pauca nobis sunt narranda, Deinde orationem ipsam interpretari, illustrare, difficultatum fontes atque causas aperire, orationisque structuram argumentorumque compositionem atque summam proponere, nostrum erit. Tum orationis originem inuestigabimus, vel inquiremus: num illa sit vere dicta a Stephano? an ex Stephani ore a Luca perorata? Et alterum hoc si negandum sit, qua ratione ea in scriptoris manus potuerit peruenire? Quae quidem quaestiones afferent forte aliquid ad difficultates, quae ex vitiosa oratoris narratione oriri possunt lectori, soluendas. Viam denique atque rationem, qua ex illis possimus nos expedire, monstrare conabimur.

Primum

Primum igitur de Stephano ipso, eiusque ingenii atque animi indole. Erat noster ille, (quod veri non est diffimillimum) Ἑλληνιστῆς[†], et ex eorum hominum numero, qui Christianorum egenorum habebant curam, pecuniasque a diuitibus collatas administrabant, atque inter egenos, senes, viduas, aliosque eius generis homines, qui victum sibi manibus parare non poterant, vel poterant quam difficillime, distribuebant. Act. VI, 1-5, Erat praeterea in magna pietatis, vitaeque integritatis celebritate; diuina miracula edendi potestate instructus, (v. 8.) vt omnium in se conuerteret oculos; nec non profunda christiana doctrinae cognitione ornatissimus (vid. v. 3.); iudaicaeque eruditionis (quod ex oratione eius haud difficile intelligitur) nequaquam expers, vt disputationibus cum Iudaeis atque defendendae Christianorum causae contra eos, par esset quam maxime.

Excitabantur aliquando contra Stephanum, vel ob paternas, vt videtur, religiones ab illo relictas, vel ob magnam inter ciues nominis famam, miraculosis rebus gestis

Λ 4

stis

[†] Stephanum fuisse Ἑλληνιστῆν, s. inter Graecos natum, graecoque sermone tanquam vernaculo usum, tum ipsius nomen prodere videtur, tum id, quod Iudaeos extra Palaestinam natos habeat aduersarios, qui forte eum iam diu nouissent, quibusque ob pristinae consuetudinem maior esset potestas atque locus colloquendi cum illo disputandique. Huc accedit et hoc, ceteros, quos habuit Stephanus muneris collegas, graecis nominibus esse insignes, fuisseque vt videtur, Ἑλληνιστας. Nec temere hi videntur ad egenorum curandorum negotium electi fuisse, cum ita omnis adimeretur suspicio atque metus, ne, quos Ἑλληνισταὶ inter se haberent inopes, negligenterur.

flis comparatam, inuidia atque odio accensi homines iudaicae gentis, inter Graecos, (quod ex patriae terrae nominibus videtur constare) quondam nati atque educati, graeque loquentes, qui colloquium ineuntes cum ciue, omni quaestionum subtilitate vrgere eum, omnibus disputandi artificijs atque telis insistere, eumque inermem atque euerfum relinquere, videbantur conari. Horum autem aduersariorum erant alii ex libertino genere, ferui quondam Romanorum a Pompeio bello capti, manumissi vero paullatim dominorum munificentia atque liberalitate; alii Cyrenaicae gentis; alii Alexandriae nati; alii denique ex Asia minori, inprimisque Cilicia oriundi ², vel isto tempore

² Vid. Acta VI, 9. — Genitui omnes nominum gentilium, qui in graeco deprehenduntur, v. c. *Λιβερτινωί*, *Κυρηναίων*, cet. pendere videntur ab: *ἐκ τῆς συναγωγῆς*. Iudaeos solere vocem *להקה*, cui graeca *συναγωγή* respondet, ad alicuius patriam designandam vsurpare, videre licet ex *Elia Leuita* in *Tischbi* ad voc. *להקה*, cuius verba laudata inuenies a *Vitringa* de *Synag.* vet. T. I. p. 113. sqq. et ex *Buxtorfi* *Lex. chald. talm. et rabb.* sub voce *להקה*. Itaque *ἐκ τῆς συναγωγῆς κυρ. κ. ἀλεξανδρεων* erunt *Iudaei Cyrene atque Alexandria oriundi*. Sed *συναγωγή* cum *Λιβερτινων* iuncta patriam notare nequit. *Λιβερτινων* enim vocabulo non gens, nec patria, sed status atque conditio quaedam exprimitur. Tunc *συναγωγή* genus potius atque originem hominum videtur denotare. Inde *τινας τῶν ε. τ. συναγωγῆς - - Λιβερτ.* sunt *quidam libertini generis*; vel ipsi liberti, vel ex libertis nati, qui in patriam ex Italia redierant. Hisce hominibus suam propriam fuisse *synagogam Hierosolymis*, nihil constat. Saltem ex adiecto *τῆς λεγομένης* nihil sequitur. Nam *ἐκ τ. συναγωγῆς τῆς λεγομένης λιβερτινων* potest esse pro *ε. τ. σ. τῶν λεγομένων λιβερτινων*. Eiusmodi inuersae adiectorum constructionis exempla et apud profanos scriptores inuenire me memini.

pore Hierosolymis degentes vel fixas ibi sedes habentes. Quorum autem laqueis, mira cum sapientia, eruditione, atque sagacitate ³, dininaque dicendi quadam vi ⁴ sustentatus cum effugisset Stephanus; illi vehementiori ira exarsi, illud, quod in disputando superior esset, aegre ferentes, vindictam paraturi subornarunt homines abiectos, qui contumeliosa verba in Deum, Mosenque legislatorem, superstitiosa quadam reuerentia cultum, Stephanum effudisse, spargerent in vulgus, plebemque concitarent, vt numinis violati causam, legislatorisque Iudaeorum dignitatem imminutam vlciscerentur. Commota plebs vna cum Senatoribus Iudaeorum atque Theologis manus iniecerunt Stephano, comprehensum eum in summum Iudaeorum iudicium abduxere, et criminationum grauissimarum testes produxere improbos ⁵, qui contumeliosa verba in sanctissimum locum ⁶ atque legem mosaicam audiisse argumentabantur: *Iesum nempe Nazarenum templum esse de-*

A 5

stru-

- ³ Haec omnia inesse videntur graeco: τῆ σοφίᾳ v. 10.
- ⁴ πνευμα, quod in graeco legitur, argumentorum pondus, orationisque grauitatem atque vim videtur significare.
- ⁵ Testium improbitas non in eo cernebatur, quod proferebant rem falsam; (nam, quae dixisse accusabatur Stephanus, erant verissima:) sed quod ex Stephano ea audisse affirmabant. Vix ista ex eius ore exciderant. cum esset homo prudens, qui ciues offendere atque in Christianos excitare caueret. Quae forte sparsa essent a Christianis quibusdam imprudentibus, fuere arrepta a Stephani aduersariis, eique vitio data.
- ⁶ h. e. *templum*. v. Matth. XXIV, 15. Act. XXI, 28. LXX. Intt. Esr. IX, 8. Pf. XXIV, 3.

structurum, abrogaturumque leges a Mose praescriptas.
 Haec omnia animo intrepido audiuit vir constans, et mira oris inturbati, timorem atque verecundiam iniicientis, hilaritate ⁷ totius iudicum confessus oculos in se conuertens: excitatus tandem a summo Pontifice, num haecce ab accusatoribus illata ita sese haberent, interrogante, causam suam egit hacce oratione:

„Erigite, Patres et Ciues, aures mentesque vestras!
 „Deus Optimus maximus ⁸ visus est quondam Abraha-
 „mo,

⁷ Graeca: και - ειδον το προσωπον αυτου ησει προσωπον αγγελου. Describitur hacce loquendi ratione vel eximia sapientia, 2 Sam. XIV, 17 XIX, 27. vel oris dignitas atque maiestas, qua reges inprimis solent reuerentiam incurrere. v. Esth. V, 2. ex versione Alexandrina. Synonyma ratio videtur: ειδαναι τ. προσωπον τινος ωσει προσωπον θεου. Gen. XXXIII, 10. Timorem vero adhuc reuerentiam iniicere etiam potest os hominis nihil sibi conscii intrepidum atque hilare.

⁸ Quo visus sum vocabulo, non omnino quidem conuenit graeco θεος της δοξης: sed, romana lingua cum aptiori ac iustiori voce, quae hebraizanti huic rationi accurate respondeat, sit destituta, accommodatissimum atque optimum adhuc visum est. θεος της δοξης varia potest significare ex variis της δοξης significatibus. Δοξαν respondere in Alexandrina versione hebraica כבוד, satis constat; quae quidem vox in vetustioribus libris hebraicis v. c. apud Mosen, semper fere denotat Dei praesentis signum aliquod, inprimis fulgorem illum, quo numen praesentiam in locis sacris prodebat, qui vulgo dicebatur שכינה. Lev. IX, 23. Num. XIV. 10. Sic et nubila atque atra tempestas, e quibus fulgura emicant, tonitruaque prorumpunt, dicuntur כבוד יהוה. Exod. XXIV, 17. coll. XIX, 16. Inde dicitur Deus, qui in tempestatibus praesentem sese exhibet, אלה-הכבוד, θεος τ. δοξης. Pf. XIX, 3. Deinde solet כבוד vsurpari, de factis diuinis miraculo-

„mo, parenti nostro, in Mesopotamia ⁹ degenti, an-
tequam

sis, quibusque omnipotentiam prodit hominibus Deus. Exod. XVI, 7. Num. XIV, 21. 22. Pf. XIX, 1. Omnino igitur videtur כביר omne illud esse, quo Numinis supremi, eiusque maiestatis atque omnipotentiae sensus atque timor incutitur. Animi denique sensus hominum, qui numinis magnitudinem sentiunt, quique in laudes Dei solent erumpere, dicuntur etiam כביר. Pf. XXIX, 1. 2. XCVI, 7. 8. Θεος τ. δεσπης igitur est Deus, qui vel signo sese praesentem praebet, vel qui omnipotentiam prodit magnis rebus gestis, vel laudibus extolendus. Prior tamen notio h. l. obtinere videtur, cum de Deo videntum sese praebente sit sermo. Forte melius igitur erat circumscribendum: Deus maiestate maxima insignis.

- ⁹ Si huncce locum comparaueris cum Gen. XI, 31. XII, 6. Stephanum nequaquam secutum narrationem Mosaicam, facile intelliges. Primum enim horum nihil legitur apud Mosen; nec Deum visum fuisse Abrahamo, antequam habitaret Carris, nec Abrahamum Deo monente atque iubente reliquisse Chaldaeorum terras; sed potius Teracho Patre impellente inde exiisse, atque Carras venisse. Sed unde Stephanus illa? Num temere, vel casu, vel dedita opera ita finxit? Nil prorsus. Secutus fuisse videtur commentitias Iudaeorum narrationes, qui duabus vicibus Deum Abrahamo visum fuisse, primum quidem, in Chaldaea commoranti, deinde Carris habitanti, eumque sedes suas relinquere iussisse, fabulabantur. Hasce narrationes iam Stephani temporibus regnasse, patet ex *Philone*, Stephani coaeuo, *de Abraham. migr.* p. 11. 16. et 12. 8. Ed. Mang. quae quidem loca et apud *Wettsteinium* cum Rabbiorum multis aliis inuenies. Deinde Abrahamus non exiit e Mesopotamia, sed e terra, quae Gen. XI, 31. dicitur ארץ כשדים, apud LXX. γη χαλδαιων. Hancce vero Chaldaeorum terram nequaquam fuisse Mesopotamiam vel ex ipso loco luculenter apparet. Nam Carrae erant adeo Mesopotamiae vrbs prope Euphratem. Quo tandem vero modo Abrahamus, qui Carras petit, dici potest, linquere Mesopotamiam? Fefellisse Stephanum videtur, quod Abrahamus ex *Chaldaea* exiisse dicatur, quo sub nomine loca Euphratem atque Tigrin interiacentia Stephani temporibus erant celebratissi-
ma.

„tequam habitabat Carris ^{xo}, hancce emittens vocem: Lin-
 „que patriam atque cognatos, et, quam tibi monstrabo
 „terram, pete. Exiit tum ille e Chaldaeorum terris con-
 „seditque Carris: parente vero mortuo ^{xi} inde migrare
 „eum

ma. Antiquitus vero, et Abrahami quidem aetate Chaldaeos hisce in terris sedes habuisse nullas, sed inter Caspium potius mare Pontumque Euxinum, primus nonstravit *Ill. Michaelis*, quem et Praeceptorem venerari licet mihi, tum in scriptis quidem suis passim, tum vberius et accuratius docuit ex Strabone et Mose Chaeronsi in scholis suis in Iesaiam et Ieremiam, quibus olim summo cum ardore atque voluptate interfui. Ex his igitur antiquis Chaldaeorum sedibus Abrahamus haud dubie exiit cum patre petiitque Mesopotamiam.

^{xo} Carrae dicitur Romanis Mesopotamiae vrbs, quae hebraice sonat קרר, apud LXX. קרר, apud Stephanum Byz. קרר. Locus Craffi clade celebris. v. Lucan. I. 164. Plutarch. vit. Craffi, p. 184. sqq. ed. Ald. Hieronym. de locis hebr. Opp. T. II. p. 427. ed. Martian.

^{xi} Neque haec cum Mosaica narratione consentiunt. Comparatis enim inter se Gen. XI, 26. et 32. et XII, 4, videbis, Terachum adhuc fuisse in vita, annos 145 agentem, cum Abrahamus Cananaeorum peteret terras. Secundum enim hebraicam lectionem, quam Samaritanae, Teracho aetatem tantum 145. annorum tribuenti, praefereudam grauissimis argumentis docuit *Ill. Michaelis* in comment. de *chronologia Mosis post diluuium*, quam in *commentt. Soc. reg. Goett. per annos 1762 - 68. oblatis* inuenies: secundum hebraicam lectionem, inquam, Terrachus 205. annos natus decessit. Abrahamus natus ei fuit, cum ageret 70. annos, quibus si addideris annos 75, quibus peractis Abrahamus Euphratem transiit; habebis aetatis Terachi annos 145; quos si demeris a 205. annis Terachi, supersunt 60. anni, quos ille post Abrahami migrationem vixit. Iterum haec commemorasse videtur Stephanus, praeeuntibus Iudaeorum fabulis, qui, Abrahamum vt ab impietatis atque neglectae senectutis paternae crimine liberarent, vel patrem ante filii migrationem mortuum, vel, vt omnes idolola-

tras

„eum iussit Deus in eam, quam nunc colitis terram.
 „Quanquam vero nec agrum ¹² ei, nec vbi pedem posset
 „figere, dedisset possidendum; terram tamen hancce Abra-
 „hamo posterisque, liberos tunc cum haberet nullos, per-
 „petuam fore possessionem ¹³ pollicitus est. Haec enim
 „ad eum verba fecit Deus ¹⁴: Posterii tui versabuntur ho-
 spites

tras atque impios, ita et Terachum pro mortuo habendum fingerent;
 inde quoque factum, vt mors parentis per proleptin narretur a Mose.

Gen. XI, 32. Cf. *Philonem* de Abrah. migrat. p. 463. 37. ed. Mang.
 et alia Iudaicorum scriptorum loca apud Wettst. Memorabilem ta-
 men locum e commentario Raschii, ab *Ill. Michael* libello laudato
 §. 15. excitatum adscribam; quippe qui, inagna argumentorum copia
 Terachi mortem per proleptin narrari, atque adeo ipso Dei consilio et
 cura, vt Abrahami confuleret honori, monstrare enisus, ita pergit:

„Cur ergo per proleptin mortem Terachi retulit scriptura, posuitque
 „ante exitum Abrahami? Nempe, ne res omnibus obuia et facilis in-
 „tellectu esset, dicerentque: non seruauit Abrahamus praeceptum de
 „honorando patre, siquidem senem illum reliquit, abiitque! Immo
 „vero vocat illum scriptura mortuum, siquidem mali, etiam dum vi-
 „uunt, appellantur mortui, iustique, etiam post fata, viui, vt Be-
 „nais filius Ioiadae filii (איש חי) viri viui?.

¹² Sic interpretatus sum vocem *κληρονομιαν*, qua ab Alexandrinis verti
 solet hebraicum *נחלה* et *ירשה*. Deut. 41, 12. 2. Par. XX, 11.
 Num. XVIII, 10. Ios. XIII, 14. Hebraicum vocabulum notare *hae-
 reditatem, rem hereditate acquisitam*, notissimum. Peculiari vero vo-
 cis significatu dicitur de Cananaeorum terra Israelitarum genti diuini-
 tus concessa, quam haereditatis quasi iure possideant, 2 Par. XX, 11.
 Denique de possessionibus atque agris omnino, v. c. de terris istis,
 quae vnicuique Israelitarum familiae contigit. Ios. XIII, 23, 28. Sic
 et h. l.

¹³ Cf. Gen. XVII, 8. *לְאֶחָוָה* pro *his* vel *his* *κατε-
 χεῖν αὐτήν*.

¹⁴ Laudatur a Stephano locus Gen. XV, 13, 14. ex LXX, senum inter-
 pretatione. et quidem memoriter.

„spites atque aduenae aliena in terra ¹⁵, in seruitutem re-
 „dacti ¹⁶, iniuriisque afflicti ¹⁷, quadringentos per annos
 „¹⁸. Sed poenas fumam ab isto populo, cui seruient,
 „ait Deus: posteaque egredientur, cultu me prosequuntur
 „hisce in terris ¹⁹. Neque multo post circumcisionis si-
 „gnum ²⁰ ei imperauit Deus: ille vero, mandato obse-
 quens

¹⁵ Ἐν γῆ ἀλλοτρίᾳ. — Alexandrini ἐν γῆ ἐκ ἰδίας.

¹⁶ Ad sensum magis quam ad verba interpretati sumus. Subiectum ora-
 tionis subito permutatum eum alio, eoque nec diserte enuntiato, tex-
 tui graeco duritiem aliquam adfert; quam forte male euitare ver-
 tendo conatus sum. καὶ δαλωσεν enim non pertinet ad το σπερμα,
 sed ad subiectum e priori oratione inueniendum, hoc quidem modo:
 καὶ οἱ τῆς γῆς ἀλλοτρίας ἀνδρωποὶ δαλωσεν cet.

¹⁷ Addunt δὲ ὁ praeterea: καὶ ταπεινώσεν αὐτὸς.

¹⁸ An vere totidem annos Israelitae versati sint in Aegypto, nec ne?
 quaerere hoc loco haud conuenit, consilio nostro, nec textus nostri ra-
 tio postulat. Hacce de re disputatio pertinet potius ad Exod. XII, 40.
 vnde 430 annos commoratos fuisse Israelitas inter Aegyptios discimus.
 Accuratius ibi constituitur annorum numerus, quem in vaticinio no-
 stro, neglectis minimis, habes omnino expressum. Qui vero discere
 cupit ea de re, adeat Programma Paschale: *Israelitas non 215, sed*
430. μῖνος ἰν Αἰγύπτῳ κομμωτος εἶναι, Goettingae 1777. editum a
 S. V. Koppio, cui, institutione, consiliis, atque multis aliis in me be-
 neficiis optime de me merito, semper grates habendae sunt maximae.
 Cf. etiam *Michaelis* III. Biblioth. orient. et exeg. T, II. n. 192.

¹⁹ Ἐν τῇ τοπῇ ταύτῃ h. e. ἐν τῇ γῆ ταύτῃ.

²⁰ Graeca: καὶ ἰδωκεν αὐτῷ διαθήκην περιτομῆς, accuratius sunt explican-
 da. Διαθήκην et hebraicum, cui respondet vocabulo, חַוְתָּהּ significa-
 re foedus, pactum, Deusque etiam saepius foedus inire cum homini-
 bus dici in vetustissimis Sacri Codicis libellis, notissimum. Quanquam
 vero haecce loquendi ratio quibusdam in locis proprio sumenda sensu

„quens ^{2x}, sese ipsum, et Isaacum, natum suum circum-
 „secuit die octaua. Isaacus vero iste parens fuit Iacobi,
 „hic autem duodecim patriarcharum pater: qui, odio at-
 „que

videatur, v. c. Gen. XV. et XVII. Exod. XXIV, 3. fqq. coll. XIX, 5.
 tamen nec hicce locus vlllo modo foederis notionem admittit, nec in
 multis aliis semper ad foederis significationem confugere cogimur.
 Nam dicuntur et quam saepissime tum *leges*, Exod. XIX, 5. tum *pro-*
missa diuina, nec vllis quidem legibus adstricta. Gen. VI, 18. Leu.
 XXVI, 42. foederis nomine; in quibus suauiori hocce nomine appel-
 landis spectasse vetustissimi homines videntur foederis sanctitatem,
 quod, vti foedus frangere nefas, ita et leges diuinas violare scelus
 fit, nec promissa diuina irrita fieri a Deo vnquam possint. Vbi autem
 Deus foedus ferire cum hominibus dicitur, ita, vt omnibus adeo foe-
 deris pangendi ritibus promissa sua sanciret iis, qui leges praescriptas
 seruare pollicerentur; indulgisse videtur ille imbecillitati hominum,
 quibus tum omni rituum suetorum solemnitate, quae magnam habet
 vim in hominum rudium sensus atque mentes, tum ipso foederis
 nomine, quod sanctum aliquid habet, animosque multo suauius adficit,
 et leges atque mandata eo fortius incalcaret et promissorum fidem eo
 sanctius confirmaret. De voce ברית et διαθηκη vberius commentatus
 est C. G. Langius in *Eregetischen Versuchen*, 2 St. N. 2. Cf. etiam
Zachariae Bibl. Theol. 2 B. S. 96. 97. Διαθηκην περιτομης nostro lo-
 co duplici modo potest accipi. Est enim vel *mandatum* circumciden-
 di sese prolemque, Abrahamo factum, vel est pro σημειον της διαθηκης.
 Dicitur enim circumcisio Gen. XVII. 11. ברית ארת et paullo post
 c. 13. ברית simpliciter. Signum foederis est illud, in quo cogno-
 scitur nobis foedus esse cum aliquo, adeoque alteri promissa sua esse
 nobis seruanda. Quamnam rationem praefeream, non liquebat, cum
 vtraque vsui loquendi non repugnat, nec inepte contextui conuenit.
 Vtramque forte interpretando sum affecutus. Propria foederis notio
 vix cadere in h. l. videbatur, dubium mihi cum esset, an δίδωται διαθη-
 κην, vel ברית נתן possit dici pro כרת ברית s. הקים.

^{2x} Οὕτως in graecis hunc habere sensum, atque pertinere videtur ad πε-
 ριετημεν.

„que inuidia concitati ²² in Iosephum, vendiderunt eum
 „ad Aegyptios deducendum. Sed Deus ei adfuit ²³, ex
 „variisque calamitatibus ereptum, gratia atque sapientia
 „insignem ²⁴ eum fecit apud regem, qui toti Aegypto re-
 „giaeque domui constituit ²⁵ eum praefectum. Neque
 „multo post omnem Aegyptiorum terram, Canaanemque
 „fames inuasit: magnaue vbicunque miseria! Nec maio-
 „res nostri habebant, quo vescerentur ²⁶. Iacobus vero
 „cum, Aegyptum frumentis esse refertam, fama perce-
 „pisset,

²² Gen. XXXVII, 2 - 11. 25 - 36.

²³ Καὶ ἦν ὁ Θεὸς μετ' αὐτοῦ. וַיְהִי יְהוָה אִתּוֹ. Deus dicitur *ἔναι μετ' αὐτοῦ*, quem vel firmo atque tuto praesidio regit eique opem fert, Gen. XXI, 3. Num. XIV, 9. vel cuius res mirum in modum auget, magnum facit, felicemque susceptis praebet euentum, Gen. XXI, 22. XXXIX, 2, 21, 23. 2 Par. I, 1. vel qui mira mentis atque ingenii indole atque dotibus est insignis, I Sam. XVI, 18. Nam omnia magna atque eximia a Deo proficiuntur. H. l. Deus cum Iosepho fuisse dicitur, quia praesidio ei fuerat atque auxilio in summa periculorum granitate, vt benevolentia gratiaque dominorum prudentia sua comparata conditionis suae inueniret lenimen, et e maxima obscuritate ad summos eueheretur honores.

²⁴ Καὶ ἔδωκεν αὐτῷ χάριν καὶ σοφίαν ἐναντίον τοῦ βασιλέως. *Σοφία* priori loco commemoranda erat, quandoquidem prudentia conciliauit sibi regis gratiam, sed subito et non ex praeparato dicenti facile in hoc conceditur venia. Historiam, ad quam alludit, habes Gen. XLI, 39. sqq.

²⁵ Cf. Gen. XLI, 40-43. Vitio iterum Stephano dandum, quod in eodem orationis membro subiecta haud accuratius distinxerit, ita, vt alterius adiunctum cum altero subiecto construere facile quis iudicatur, nisi res et ceterorum verborum contextus dissuadeat. *κατεστησεν* igitur non ad idem pertinet subiectum, quod habet *το ἐξείλετο* et *ἔδωκεν*, sed supplendum ὁ βασιλεὺς. Simile exemplum supra com. 8.

²⁶ χορτασμάτα sunt, quae mox appellantur *σιτα*, v. Grot.

„pisset, misit illuc patres nostros primum. Deinde altera
 „cum peruenissent vice Aegyptum, cognoscendum sese
 „praebuit Iosephus fratribus. Nec Pharaoni tunc latuit
 „diutius Iosephi genus. Ablegavit autem Iosephus illico,
 „qui Iacobum patrem arcesserent cum tota eius familia,
 „septuaginta quinque capitum ²⁷. Profectus igitur Iaco-
 „bus in Aegyptum diem suum obiit, nec non maiores
 „nostri: quorum inde cadauera traducta sunt ²⁸ Sichemum
 „at-

²⁷ Secutus est Stephanus Alexandrinus interpretes, (horum enim versio-
 ni aduetus forte a pueris multoque cum ea familiarior) qui omnium
 gentis Iacobi capitum, quae in Aegypto confederant, constituunt se-
 ptuaginta quinque, additis nepotibus atque pronepotibus Iosephi, ne-
 quaquam vero, cum nondum essent nati, adiiciendis. Hebraicus au-
 tem textus non nisi septuaginta capita numerat eorum, qui ad gentem
 Iacobi, Aegyptum nunc colentem, pertinebant; v. Gen. XLVI, 8-
 27.

²⁸ Μετετεθησαν pertinere videtur tum ad Iacobum tum ad duodecim
 φυλαρχας; quorum vero cadauera a posteris ex Aegypto migrantibus,
 in Palaestinam fuisse transportata, nec vsquam legimus relatum. Io-
 sephi autem ossa secum duxere Israelitae, iure iurando obstricti (Gen.
 L, 25.) eaque humauere in agro Sichemítico, emto a Iacobo. Gen.
 XXXIII, 18. 19. Vid. Exod. XIII, 19. Ios. XXIV, 32. Est tamen
 inter Iudaeos vulgaris narratio et reliquorum Patriarcharum ossa, inde
 ex Aegypto abducta, condita fuisse Sichemi. Vid. Iudaeorum loca
 apud *Lightfoot*. Opp. T. I. p. 781. et 782. T. II. p. 668. et apud
Wetstenium. Quid? et *Iosephus* Ant. II, 8. 2. iis ad stipulatur, sed
 Chebrone fuisse sepultos narrat. Nec non et *Hieronymus* Paullam
 matrem eorum monumenta prope Sichemum vidisse refert. Ep. 86. ad
 Eustochium ex ordine Martianay. Rem ita sese habere potuisse, quis
 est, qui negare audeat? Silentio enim scriptoris cuiusdam veritas rei
 infirmari quidem, sed infringi prorsus nequit. Extracta tamen ibi
 B pot.

„atque in sepulchreto, quod Abrahamus ²⁹ olim ab He-
 „more, Sichemi patre ³⁰, emerat, condita. Tempus au-
 „tem, quo Deus promissa Abrahamo iureiurando sancita
 „vellet exsoluere, cum appropinquaret, crescebat populus
 „inter Aegyptos ingentem ad numerum, donec regno po-
 „tiretur ³¹ quidam, qui infenso erat in Iosephum ani-
 „MO

potuerunt esse monumenta in Patriarcharum honorem atque memoriam, diu post Iosuae tempora, nullis ibi conditis ossibus. Non igitur statim omnino arguendus est erroris Stephanus. Sed in hoc errasse videtur, quod et Iacobum in agro Sichemítico fuisse sepultum narret; nisi forte quis malit το μεταθεσης referre tantum ad πατερες ημων. Iacobi enim sepulchrum erat prope Chebronem. Gen. I, 13.

²⁹ Haec contra Gen. XXXIII, 19. narrata sunt. Non enim Abrahamus emit agrum ab Hemore, sed Iacobus. Vel igitur memoria defecit dicentem, vel, quod alii volunt interpretum, *Abrahamus* est pro familia *Abrahams*, seu *vnus ex familia Abrahams*. Haud raro obuia est ista Hebraeis ratio, *auctoris gentis cuiusdam nomine* uti, pro *gente ipsa*. Equidem ipse, quid praeferam, non video. Si ad sensum tamen reuocanda est res, posteriori rationi duri aliquid inesse, fatendum mihi videtur.

³⁰ v. Gen. XXXIII, 19. Nec apud profanos deficiunt huius ellipsoes exempla.

³¹ Ἀνεστησε in Graeco. Ἀναστησει et קם latissimo sensu dicitur in veteri Hebraeorum sermone. Est enim omnis sermonis vetustissimi in magna vocabulorum paucitate adhibere ea, quae iam vsui habet, ad nouas notiones oratione exprimendas. Inde quam variae oriuntur vocum significationes, semper e ceterorum verborum contextu constituendae. Idem accidit in verbo, quod hoc loco habemus. Primum notat *excitare se, surgere*, quod est notissimum. Inde de afflictis, s. humum prostratis caedibus, est *reficere se*. Ps. CXXI, 11. Prou. XXIV, 16. Ier. VIII, 4. Est etiam quam saepissime pro *accingere se ad aliquid*, v. c. ad iter faciendum. Gen. XXIV, 10. ad defendendum

vel

„mo³². Is dum gentem nostram variis artibus vtens³³
 „premebat quam grauiissime, liberos abiici³⁴ atque ne-
 „cari³⁵ iubens, natus est interea Moses, puerulus forma
 egregia atque venustissima³⁶. Nutritus in domo paterna
 B 2 „men-

vel fese Pf. LVIII, 2. Num. X, 35. vel alios. Ier. II, 28. Pf. VII, 7.
 X, 12. ad aggrediendos alios. Pf. XVII, 13. A&. VI, 9. *De testibus*.
 Pf. XVII, 13. *Oriri*, Iud, II, 10. *Clarum fieri*. Mich. V, 3. *In
 publicum prodire*. A&. VII, 27. H. l. de iis, qui magistratus, vel
 regiam dignitatem capiunt.

32 ὅς ἐκ ἡδὲς τον ἰωσηφ. Vocem ἡδὲν et ערי Exod. I, 8. vix
 proprio sensu sumendam, nouum scilicet regem ignorasse Iosephum
 resque eius gestas, facile apparet. Nam nisi commentariis publicis,
 tamen ipso Israelitarum populo inter Aegyptios versante memoria Io-
 sephi seruaretur, necesse erat. Sed aliam suppeditat significationem
 vsus τὸ ערי. Est enim *voluntate aliquem persequi, amicum habe-*
re. I Par. XVII, 18. Amos. III, 2. Gen. XVIII, 19.

33 κατασοφισαμενος. Petita est vox ex Exod. I, 10, vbi LXX. ver-
 terunt ita hebraicum כחכמה, h. e. *dolose agere* h. l. Idemque no-
 tat graecum verbum: *dolis uti in alterius damnum*. Suidas in h. v.
 μηχανὴ τινα κακῶν. Respicitur ad dolosum, quod cepit rex confi-
 lium opprimendorum Israelitarum, ne ad nimiam crescerent multitudi-
 nem, infligendis nempe iis grauissimis laboribus, quibus deterreantur
 a coniugiis, atque in aquam proiciendo, quicquid peperissent mulie-
 res masculi. Exod. I, 22.

34 In graecis verbis: τὸ ποιεῖν ἐκτεθῆ supple *ἐνεκα*, h. e. *ina ἐκτεθῆ*
 τὸ βρεφῆ cet. Exod. I, 22. habes verbum, multo clarius: *ἐκ ποταμῶν
 ριπτεῖν*.

35 ζωογονεῖσθαι respondet hebraico חיה in coni. Piel. *in vita con-*
seruare, vinum seruare. Exod. I, 17, 22. Iud. VIII, 19.

36 ἄσειος τῶ θεοῦ. Ἀσειον notare omne *gratum, elegans* atque *venu-*
stum docebunt Glossatores. Eadem voce vsi sunt ὁ δ in vertendo he-
 braico ערש, quod latissime patet apud Hebraeos. De corporis vero
 pul-

mensures tres: quibus exactis cum expositum eum regis filia, ut filii loco educaret, sustulisset ³⁷; imbutus atque eruditus fuit Moses omni Aegyptiorum sapientia. Oratioque atque rebus gerendis erat fortissimus ³⁸. Quadraginta enim

pulchritudine omnino intelligendum videtur h. l. quam quidem ubique fere laudatam inuenies in Mose. Vid. *Wettsteinium* et ibi loca *Iosephi* Ant. II. 9. 5. et 6. 7. atque *Philonis* in Vit. Mos. p. 82. 6. ed. Mang. τ φ θ ε φ ex suo apposuit Stephanus, nec hebraico textu, nec Alexandrinis praeceuntibus. Alio vero loco, 1 Sam. XVI, 12. in eadem fere phrasi addunt LXX. τ φ θ ε φ, vbi in hebraico non legitur לאלהים: ἀγῶνος ἕρασει κυρίῳ (Δαβὶδ). Solent autem Hebraei, veterem loquendi rationem sequentes, adiectiuis superlatiuo ponendis addere לאלהים. v. c. Ion. III, 3. Ninive עיר גדולה לאלהים h. e. maxima. Quae enim Deo sunt magna atque pulchra, sunt sane pulcherrima atque maxima. Sic נשיא מלחמה Gen. XXIII, 6. videtur esse princeps maximus, h. e. dignitate, atque opulentia praecellentissimus.

³⁷ Ἄνειλετο. Ἀναίρεισθαι dicitur inprimis de iis, qui liberos expositos tollunt, atque educant. *Wettst.* et inprimis Aristophanis locum Nub. 531.

Κορῶ (παρθένος γὰρ ἐστ' ἦν, κἄν ἐξῆν πῶ μοι τέκνῳ)
Ἐξέθηκα, παῖς δ' ἕτερα τις λαβὼς' ἀνειλετο,
Τίμεις δ' ἐξέθρεψατε γενναίως, κατὰ παιδεύσατε.

³⁸ Δυνατός ἐν λόγοις καὶ ἐν ἔργοις. Δυνατός ἐν λόγοις est eloquens. Moses vero ipse nequaquam eloquentem se confitetur, Exod. IV, 10. VI. 12. 30. Sed de scriptis eius, orationis simplicitate, elegantia atque grauitate insignibus, intelligi voluisse videtur Stephanus. Δυνατός ἐν ἔργοις ad miracula Mosis videntur respicere. Tamen nec eos repudiarem, qui Stephanum veterem aliquam Iudaeorum fabulam, Mosen Aegyptiorum fuisse ducem contra Aethiopas, eosque profligasse ex Aegypto, in mente habuisse velint. v. Ioseph. Ant. II, 5. Solet enim Stephanus, ut iam saepius vidimus, veteres Iudaeorum fabulas ore traditas sequi.

„enim annos ³⁹ cum compleisset, incidissetque in eam
 „cognitionem ⁴⁰ visendi ⁴¹ Israelitas, ciues suos: inue-
 „niens quendam, cui Aegyptius homo inferebat vim, de-
 „fendit ⁴³ eum, atque Aegyptii caede vitus est afflictum.
 „Autumabat quidem, fore, vt ciues, Deum eius manu li-
 „beraturum ipsos, intelligant; sed nihil horum venit iis in
 „mentem. Postero die ⁴³ iterum superuenit Israelitis duo-
 „bus rixantibus, atque: fratres, inquit, estote, o ciues! Sed
 „ille, iniurias alteri qui inferebat ⁴⁴, manu repellens Mo-
 „sen: Quis te principem, inquit, vel iudicem inter nos
 „constituit? Vis ne tu, vt heri Aegyptium, ita me nunc
 „obtrucidare? His auditis ⁴⁵ profugit Moses, atque in ter-
 „ra Midianitide ⁴⁶ aduena, duos ibi genuit filios. Annis
 B 3 „qua-

³⁹ Ad quadragesimum vsque annum Mosen in Aegypto fuisse, ipsius Mo-
 sis testimonio minime constat; sed vulgaris est Iudaeorum narratio:
 Mosen XL. annos in Aegypto degisse, XL. annos apud Iethronem et
 XL. denique Israelitarum fuisse ducem in deserto. v. *Wettst.*

⁴⁰ Ἄνεβη ἐπὶ τὴν καρδίαν αὐτοῦ — Hebraica ratio: עלה על לב,
 Ief. LXI, 17.

⁴¹ Ἐπισκεψασθαι, II. c. Israelitarum causam atque conditionem in-
 spicere, easque sibi facere notas.

⁴² Ἡμუნατο. Ἀμυνασθαι, proprie arcere, semper fere solet iungi cum
 vocabulo illius, quod arcetur. Supplendum igitur videtur τὸν ἀδι-
 κήντα.

⁴³ Τῆ ἐπίσει ἡμέρα Attici: ἐπίσει, vel τῆς ἐπίσεως ἡμέρα.

⁴⁴ Ἀδικῶν. Exod. II, 13. עשׂה, h. e. propr. qui iniustam habet cau-
 sam, litis auctor, vel iniurias inferens.

⁴⁵ Ἐν τῷ λόγῳ τούτῳ, prv ἐπὶ τῷ λόγῳ τούτῳ.

⁴⁶ Madian seu Midian erat in Arabia Petraea urbis atque regionis nomen
 ab

„quadraginta tum praeterlapsis ⁴⁷ visus ei est quondam in
 „deserto Sinaitico ⁴⁸ (oues pascenti) angelus diuinus ⁴⁹,
 „dumeti flamma indutus. Vidit Moses portentum admi-
 „rans; atque cum propius accederet, visendi causa, acce-
 „pit vocem diuinam: Heus! Ego maiorum tuorum Deus!
 „⁵⁰ Deus Abrahami, Isaaci Deus atque Iacobi. Contre-
 „miscens stetit Moses, nec oculos tollere ausus. Solue cal-
 „ceos pedum ⁵¹, pergit Iehoua, quo enim stas loco, terra
 est

ab oriente maris rubri in Saracenorum deserto. v. Hieronym. de lo-
 cis hebr. p. 461, sq. in Opp. T. II, ed. Martian.

⁴⁷ Vid. not. 39.

⁴⁸ Exod. III, 1. prope Chorebum montem Mosi greges pascenti hancce
 visionem obtigisse narratur. Hoc nihil fere diuersum. Nam Choreb
 est alter eiusdem montis vertex, cuius alter dicebatur Sina.

⁴⁹ Qui ἄγγελος κυρίου h. l. et Exod. III, 2. dicitur, est Iehoua ipse, qui
 Mosen adloquitur. v. 31, 32, 33. Exod. III, 4, 6. ἄγγελος κυρίου vide-
 tur igitur vetustioris loquendi rationis periphrasis τὸ κυρίου. Eadem ra-
 tio: Gen. XVI, 7. sqq. coll. 13. XXII, 11, 12, 14. XXXI, 11. coll.
 13. Qui autem fieri potuit vt *Angelus Dei* diceretur pro *Deo ipso*?
 Noster quidem locus lucem forte affundet. Videtur enim h. l. ἄγγε-
 λος κυρίου dici pro numinis praesentis symbolo s. signo, quod flamma
 erat, qua accensum videbatur dumetum. Ἄγγελον vero s. מַלְאָכִים vetu-
 stiori sermone hebraico, et de rebus vita priuatis, quibuscumque vim
 suam exferit Deus, adhiberi vix monendum videtur. Quod ergo vo-
 cabulum primitus notabat numinis praesentis symbolum, postea vel
 pro Deo ipso, vel ad periphrasin vocabuli *Deus* videtur adhibitum.
 Nihil enim facilius hominibus et quidem parum cultioribus accidit,
 quam, vt signum cum re ipse permutent.

⁵⁰ *Deus maiorum tuorum* h. e. vel Deus, quem maiores tui coluere, vel
 qui maiores tuos summis beneficiis profecutus sum.

⁵¹ *Calceos exuere* iubetur Moses, quia in sancto h. e. quo praesens erat
 Deus

est sancta. Diu iam vidi, populum meum affligi in Aegypto, audiui eius lamentationes, atque, vt eripiam illum, descendi e coelis ⁵³. Agedum, abi, mitto te in Aegyptum. Eundem, quem respuerant ⁵³ Mosen, dicentes: Quis te principem constituit atque iudicem? eundem Deus misit iis liberatorem angeli, qui in rubo apparuerat, ore ⁵⁴. Idem ille eduxit eos, multa magnaque

B 4

mira

Deus, stabat loco. Nostro loco Exod. III, 5. et Ios. V, 15. vetustissimum habemus huius moris vestigium. Erat haud dubie reuerentiae signum erga Deum, discalceatum stare vel incedere in locis sacris. Eandem consuetudinem et apud veteres populos, qui nec sacra loca intrare, nec facere sacra calceati audebant, quid? et hodie apud Turcas deprehendimus. v. *Wettst. et Braun.* de vestit. Sacerdotum hebr. L. I. c. 3. §. 40. 50. Eadem pedum discalceatio erat etiam lugentium. 2 Sam. XV, 30. Ies. XX, 2, 4. Ezech. XXIV, 17. Sed non eadem hominum opinio vel cogitatio effecisse videtur, vt homines in huncce morem incidere. Lugentium est corpus negligere, atque adeo in summo tristitiae impetu foedare. Sed alterius rationis causa videtur paulo occultior esse. Fortasse quaerenda est in hoc. quod vel, vt Clericus vult ad Exod. III, 5. puluerulenti aut lutulenti calceis sacra loca intrare, vel quod, vt ego quidem vellem, vt omnia profana, ita et terrae profanae residua calcis inhaerentia in sacra loca transferre, nefas credebatur. Haec *ὅς ἐν παροῦσιν*.

⁵² Vetustissima oratio hominum parum exultorum Deum humano corpore indutum, humanisque attributis, atque agendi moribus conspicuum sibi fingentium. Inde Deo, qui in hisce terris agere vel efficere quid eupit, descendendum est de coelo. Gen. XI, 7.

⁵³ ἤρνησαντο. --- Sensus: quem liberatorem atque seruatorem non agnouerant atque repudiauerant. Sic ἀρνέσθαι Aët. III, 10.

⁵⁴ ἐν χειρὶ ἀγγέλου est pro δια ἀγγέλου, per angelum, h. e. voce, quae ex flamma dumeti obtigit ei. ἄγγελος iterum videtur numinis praesentis symbolum esse.

„miracula ⁵⁵ edidit in mari rubro, atque deserto quadra-
 „ginta per annos ⁵⁶. Idem Moses hicce praedixit Israeli-
 „tis: Vatem vobis excitabit Iehoua e fratribus sicut me ⁵⁷,
 „quem audietis: Fuit idem ille, in concione illa ⁵⁸
 „in deserto, angeli cum illo in monte loquentis pa-
 „trumque nostrorum internuntius ⁵⁹: is, qui salutaria prae-
 cepta

⁵⁵ *Τερατα και σημεια* esse synonyma, respondereque hebraicis vo-
 cabulis *אוֹתוֹת* et *מוֹפְתִים*, quae *miracula* omnino significant, vix
 monere opus est. v. Deut. VI, 22. XIII, 1.

⁵⁶ Cf. not. 32, *Ἐπί τεσσαρακοντα* pertinet ad *ποιησας τ. κ. σ. -- ε. τ.*
ετημω. Mira facta edidit in deserto, cum dux noster esset quadraginta
 per annos.

⁷⁵ *ὁς εἶμε* non iungenda esse cum *προφητην* sed cum *ἐκ των αδελφων υμων*,
 quam luculentissime patet ex textu, vnde verba haecce sunt desumpta,
 Deut. XVIII, 15. sqq. atque ex effati ipsius consilio. Moses enim, vt
 ciues a praestigiis diuinandique artibus abstraheret, promittit, Deum,
 vti Mosen ex ipsorum medio, ita semper vates e ciuibus excitaturum,
 atque futura praesciendi facultate exornaturum, ne ad praestigiatorum
 fraudes confugere cogentur. *προφητης* igitur collectiuum h. l. Num
 vaticinium de Messia hocce effato contineatur? quaestio pertinet
 potius ad Act. III, 22. Proxime quidem de Messia canere Moses non
 videtur tamen ex vatum diuinorum Israelitis promissorum multitudine
 non excludendus videtur. Stephanus forte in laudandis hisce verbis
 ad Christum respexit, Iudaeorum pertinacitatem atque institutorum
 diuinorum incuriam, atque hominum diuina auctoritate praedictorum
 contemptum arguens.

⁵⁸ *Ἐν τη εκκλησιᾳ* --- Non temere additus articulus; certam enim
 quandam populi concionem in animo habuisse Stephanum prodit: et
 quidem, vt videtur, concionem ad audiendam legem conuocatam.
 Exod. XIX. De legis enim latatione sermo h. l. est

⁵⁹ *Ὁ γινόμενος - μετα τῶ ἀγγελοῦ -- καὶ των πατερων ἡμων.*
Erat cum angelo et patribus: quid hoc aliud potest esse, quam: *fuit*

cepta⁶⁰ tradenda nobis accepit. Cui obsequi spernentes maiores nostri repugnarunt, reuerteruntque⁶¹ animis Aegyptum, imperantes Aaroni: Fac nobis Deos, qui nobis praeceant⁶²:

B 5

,,Mo-

medius inter angelum et populum, μεσότης, internuncius. Ita vocatur Moses Gal. III, 9. atque historia ipsa docet. Exod. XX, 18. sqq. --- *Αγγελος* pro *Deo ipso*; hunc enim cum Mose locutum, narratur Exod. XIX, 3. sqq. XX, 1, 22. Ex vulgari vero Iudaeorum imprimis recentiorum opinione, Deum non nisi per angelos cum hominibus agere, Stephanus iterum loqui videtur. Sic et c. 53 et Paulus, Gal. III, 19.

60 *Λογία ζωῶντα.* --- Legem Mosaicam hisce verbis significari ex textu ipso, rerumque sententiarumque nexu facile appareret. *Λογία* omnino dicuntur de *oraculis*, atque *effatis diuinis*, Rom. III, 2. I Petr. IV, 1; etiam apud profanos. v. *Raphael*. annot. e Polyb. p. 320. *Aelian.* V. H. II, 41. Grotius haec verba λ. ζ. explicat per *λογία της ζωῆς*, h. e. *ζωοποιεῖντα*, salutem afferentia; ζῆν enim apud Hellenistas saepissime esse pro *ζωοποιεῖν*. Assentior Grotio; nam quam saepissime laudatur salus atque felicitas, quam leges diuinae obseruantibus eas adferunt. Deut. VI, 1. XXX, 6. Nehem. IX, 29. Ezech. XX, 11. Quid? lex ipsa dicitur *ζωή*, h. e. salus, quia obsequentes maxima adficit felicitate. Deut. XXXII, 47. Attamen et aliud quidquam forsitan cogitauit Stephanus, dum ita loquebatur. Vt enim alias quam saepissime, ita et h. fortasse loco secutus est Iudaeorum opiniones atque commenta, qui verba, quibus declarata esset lex per angelos, animata vel anima praedita fuisse fabulabantur. v. III. *Michaelis Erklärung des Briefs an d. Hebr. S. 95.* In medio igitur relinqui videtur, quod orator hisce verbis spectauerit.

61 Sensus; vitam antea inter Aegyptios actam in memoriam reuocarunt, redieruntque ad mores Aegyptiacos imprimis ad idolorum cultum.

62 Exod. XXXII, 1, sqq. --- Sensus: *qui nobis sint duces itineris, expeditionesque prosperent.* Admodum conuenit populi parum cultioris opinionibus, sibi vel expeditiones et itinera facienti, vel in pugnam eunti Deorum simulacra praeferre, et ab iis felicissimum euentum exspe-

„Moses enim ille ⁶³, qui ex Aegyptiorum terra eduxit nos,
 „quid huic contigerit, nescimus. Tunc vitulum igitur fe-
 „cerunt ⁶⁴, victimasque ei maclarunt, manuum ipsorum
 „opere exultantes. Sed auertit tunc sese ⁶⁵ Deus, eosque
 „sibi reliquit, vt coelestibus agminibus ⁶⁶ exhiberent cul-
 „tum, vti scriptum legimus in prophetarum libro ⁶⁷: Vos-
 „ne

spectare. Deorum enim vbi simulacra, ibi numen ipsum auxilio atque tutela adesse opinabantur. Vt igitur Mosis ductu atque rebus mirifice gestis prosperrimum fecerant iter, ita nunc, cum Mosen haud superstitem adhuc crederent, idoli ductu atque tutela peragraré deserta sperabant.

⁶³ E constructione excidit orator, quia haud dubie, vti inceperat propositionem, erat oblitus. Quid subito et coram audientium tumultu loquenti facilius poterat accidere!

⁶⁴ Ἐμοσχοποίησαν h. e. ἐποίησαν μόσχον.

⁶⁵ Ἐστρεψε δεῖ θεος pro ἀπεστρεψε ο. θ. Eiusdem ellipseos exempla in hisce verbis, vide apud LXX, 1 Sam. XV, 11. Pl. VI, 4. *Auertere vel se, vel faciem, vel oculos, vel manum* dicitur Deus in vetustiori sermone, quando irascitur hominibus. eosque negligit atque spernit, nec eorum vllam habet curam. Ita et de hominibus: Sir. IV, 4. Tob. IV, 4. Matth. V, 24. *Abscondere faciem*, סתר פנים, quod et LXX. vertere solent per ἀποστρέφειν προσωπον, Pl. XIII, 2. XXVII, 7. Deut. XXXI, 17. 18, est nostrae rationis plane synonymum. *Conuertere se* שׁוּב, ἐπιστρέφειν dicitur Deus beneuolus, in gratiam rediens, curam habens atque rationem hominum. Pl. VI, 4. Act. XV, 16. Synonymum est פנה, ἐπιβλεπειν. Sensus h. l. *Iratus nil eorum curae habuit, eosque variis flagitiis atque idololatriae crimine pollui passus est.* — — παρεδοκεν α. λατρευειν, supple ὡτε.

⁶⁶ Στρατια τῶ ἐρανε. Sic vertere solent LXX. Inrt. צבא השמים, h. e. sidera coelestia. Ier. VIII, 2. XIX, 13. 2 Par. XXXIII, 5. Alias δυναμις τῶ ἐρανε, 2 Reg. XVII, 16. XXI, 3.

⁶⁷ Laudat Amosi verba C. V, 25-27. et quidem memoriter ex Alexandria

„ne mihi obtulistis victimas hostiasque quadraginta
 „per annos in deserto, tu Israelis domus ⁵⁸? Quid?
 „et Molochi suscepistis ⁶⁹ facella ⁷⁰, fidusque Rem-
 „pha-

drina versione. Verba illa: καθως γεγραπται cet. huic habent sensum: *Quam verissime illa, quae essatur prophetarum quidam, cum Israeliticae gentis moribus conveniunt. Lamentatione autem vaticinii huius auctor diuinus atque arguit peruersos ciuium mores, varia eorum scelera, atque animum ad idololatriam propensissimum, eosque studet inde auocare, grauissimas numinis poenas praecinens, ni iniuste recteque agere inciperent Deumque non externo tantum cultu atque caeremoniis, sed et toto, nec duplici corde, nec idolis simul praeter Deum adhaerente, venerarentur: sed hoc semper, atque iam in deserto eorum fuisse morem, vt Deum quidem ritibus atque caeremoniis colerent, animis vero ab illo, atque pietatis iustitiaeque studiis alienissimis, aliisque Diis deditissimis. Israelitas autem vere ita sese iam, cum in desertis vagarentur, gessisse, haud obscure apparet e Leuit. XVII. vbi Mosi, Israelitas in castris clam idolis sacra facere, haud temere suspicanti praecipendum erat, vt nusquam alibi quam in oraculi tentorio hostias offerrent. Idemque leges haud rarissime Molochi cultum prohibentes videntur prodere. Lev. XVIII, 21. XX, 2. sqq. Quid? et ipsius idololatriae exempla. Num. XXV.*

⁶⁸ Laudata sunt ex graeca versione, sed ordine verborum paullulum mutato. Οίκος Ισραηλ, בית ישראל, *Israelitarum gens, Israelitae.*

⁶⁹ Και ἀνελαβετε. ונשאתם. — Και et το ἱ videtur esse *simul vero, et ἀναλαμβάνειν pro ἐνεγκειν. Portare autem vel secum ducere Deos idem est ac colere eos. Sensus: Vos quidem Israelitae sacra obtulistis atque omni cultu prosecuti estis in desertis; sed tamen, et Diis „alienis deditissimi, his praeter me exhibuistis cultum.”*

⁷⁰ Τὴν σκηνὴν τοῦ Μολοχ. In vertendo plurimos secutus sum Interpretes, qui σκηνὴν volunt esse *facellum, ναῖσκον. Ita apud Diodor. XX, 65, vbi cf. Wesseling. Sed haec dum scribebam, venit in mentem, annon σκηνὴ h. l. et hebraicum סכנת proprio sensu sit sumendum, pro tugurio? Populi enim tuguriis habitantes et Deorum suorum simulacra*

„phanis ⁷¹, Dei vestri, simulacra ⁸², quae vobis fecistis
 „ad-

mulacra colere solent sub tuguriis. Ratio forte petita est a tabernaculo oraculi, quod Israelitae in itineribus secum ferre solebant. Eundem igitur in modum, quo tabernaculum, vbi Iehouae exhibebatur cultus, et Molochi tugurium Israelitas secum portasse, voluit forte vates: hoc est, pari honore atque cultu profecutos esse Deum atque Molochum. Tentorium igitur Dei cuiusdam secum ferre nihil aliud videtur esse, quam venerari Deum istum. — *Μολοχ*. Hebraicus textus habet מלככם, *regis vestri*, h. e. *Dei vestri*. Vetusiori enim sermone Dii appellari solent *reges*. Ier. XLVII, 25. Ies. VIII, 21. Deus adeo supremus ipse Pl. XLVIII, 3. Ier. XXXIII, 17. Apud Homerum ἀνακτες. Vates autem vel Deum quendam, qui κατ' ἐξοχην diceretur rex, in mente habuisse videtur, vel, quem tunc potissimum Israelitae solebant colere, vt proprio nomine appellare eum vix esset opus. Alii interpretes το μλככם adiunctum esse Kijunis volunt. Sed accuratius distinguere videtur vates Kijanem a rege illo, atque vix probabile, poetam vnum idemque nomen tot epithetis exornasse. Haud male interpretati videntur Alexandrini, seu ex Codicis, quo utebantur, lectione, seu ex mera coniectura; cum Molochi superstitionibus Israelitae regum temporibus essent admodum infecti. Molochum, Amoritarum Deum, eundem fuisse, qui alias vocatur Milcom, 2 Reg. XXIII, 10. 1 Reg. XXI, 6. eumque solem repraesentasse plurimis placuit eruditiss. Commendanda est lectoribus doctissima ad hunc locum dissertatio N. W. Schroederi, *de Stella Remphan et tabernaculo Molochi*. Marburg. 1741, cuius vero inspiciendi potestas data mihi non fuit.

⁷¹ καὶ τὸ ἄστρον — — τυπὸς Transposita sunt ab Alexandrinis, quae in hebraico Codice ita leguntur: ואת כיון צלמיכם ואת כיון צלמיכם ואת כיון צלמיכם: qui quidem ordo forte videbatur iis impeditior, neque id sine causa. Nam verba ואת כיון צלמיכם procul dubio pertinent ad ואת כיון צלמיכם, cuius sunt, vt aiunt Grammatici, appositio, et a quo parum commodè separata videntur, inserta voce ואת כיון צלמיכם, quae tum ad כיון tum ad מלככם respicit. Facilius denique est אשר לכם ואת כיון צלמיכם iungere cum ואת כיון צלמיכם, quam cum ואת כיון צלמיכם.

Ρ μ φ α ν. Magna in scribenda voce regnat in Codicibus diuersitas: alii habent Ραιφαν, alii Ρηφαν, alii Ρεφαν, cet. cf. *Wetstf.* Alexandrini interpretes habent Ραιφαν, quo vertunt hebraicum כִּיָּוָן. De vtraque voce, quae habeo monenda, debeo et *Ludonico de Dien*, qui doctissime et optime egit de hisce vocabulis tum in *Animaduersionibus* ad Acta Apostolorum ad h. l. tum in *Animadu. ad V. T.* ad Amosi locum, et *A. Kircheri*, cuius *Oedipus Aegyptiacus* T. I. p. 386. sqq. est euoluendus. Hebraicum vocabulum notare *Saturni stellam*, et in Arabum lingua hodierna, docebit *Golius* sub voce كَبْوَان p. 2082. Nec aliud quid procul dubio significauit כִּיָּוָן in Phoenicum sermone, apud quos Saturnus potissimum colebatur Deus. Eodem modo, arabicae linguae auctoritate, *D. Kimchi* et *Aben Esra* vocem כִּיָּוָן explicant. Ραιφαν autem vel Ρεμφαν, vel alia vox similem sonum habens cum nulli apud Graecos inueniatur, facile oritur suspicio, Alexandrinos, ut aliis in locis, ita et nostro aegyptiacam s. copticam adhibuisse vocem in vertendo. Talem vero vocem vere existisse in Coptorum idioma te docet *Kircherus* in *Oedipo Aeg.* l. c. ex *Lexico Coptico*, quod libro suo: *Lingua aegyptiaca restituta*, in scripto, adiecit. ΡΗΦΑΝ enim apud Coptos notabat *Saturni stellam*. Haec *L. de Dien*, cum ante multa temere coniecerat, monente *Cl. Salmasio*, ad explicandum hunc locum adhibuit. Ex his etiam coniecere forsitan licebit Ρηφαν esse veram iustamque nominis scriptionem, ex qua nata vitiosa Ραιφαν a librario forte, qui αι pronuntiare, ut nos η, (è Francogallorum) edoctus fuerat, et a distante Ρηφαν per ε pronuntiare audierat. Inscitia deinde librariorum, qui, quod non intelligebant, vocabulo medellam afferre conarentur, tantam in scribendo varietatem procreasse videtur. Missa facio, quae interpretum alii ad locum huncce interpretandum excogitarunt, cum veriori interpretatione uti videamur. Facile nunc quis iudicare poterit, quid de *Bezae* coniectura, qui Ρεμφαν et Ριμμαν s. Ριμμων corruptum esse voluit, sit statuendum? *P. E. Jablonskii* autem argumenta, quibus in *libello: Remphan, Aegyptiorum Deus ab Israelitis in deserto critus*, Lipsi, 1731, 8. vocabularii Coptici a *Kircheri* editi fidem minuere, solemque intelligendum affirmare conatus est, num sint satis grauia, iudicare vix audeo. Quae tamen cum magnum de mea interpretatione mouerent dubium, euolui

„adoranda ⁷³. Vos igitur ultra Babylonem ⁷⁴ relegabo.
 „Oraculi tabernaculum ⁷⁵ habuerunt inter se ⁷⁶ maiores
 „nostri, quemadmodum ⁷⁷ is, qui cum Mose erat locu-
 „tus, secundum illud, quod vidisset exemplum, ex-
 „struere id iusserat: quod traditum ⁷⁸ parentibus no-
 „stris

euolui *La Crozii* Lexicon Aegyptiacum — per *Scholziun* et *Woide*.
 Oxon. 1775. 4. sed nec *ἑραν*, nec aliam similem vocem inueni, nisi
 vocabulum *PH*, quod Solem Aegyptiis significabat. v. p. 83. et 195.
 Quod igitur sequar, non video, Res mihi copticarum litterarum
 experti relinquenda est doctioribus aliis expedienda.

72 *τυπες* et apud profanos de simulacris Deorum v. *Wettst.* et *Kypke*.

73 *προσκυσειν* pro *ὡσε προσκ.* De suo hoc addidit Stephanus: nec
 enim apud LXX, nec in textu hebraico adest.

74 *Ἐπεκεινα Βαβυλωνος*. Hebraicus codex, nec non Alexandrina
 versio habent *ultra Damascum*. Vnde Stephanus illa? Vel memoria
 defecit, vel, quocum exemplari familiaris erat, ita legebatur, vel
 dedita opera emendauit, de Babylonico cogitans exsilio. Sed nulla
 adest causa, nec Stephani auctoritas sufficit, vt hebraicam reprobemus
 lectionem. *το και* ab initio huius propositionis est *propterea*.

75 *σηνη μαρτυρις* est hebraicum *אהל מועד*; cuius denominationis
 originem inuenies, Exod. XXIX, 42. 43. XXXIII, 7. Dicebatur
 enim ita, quia Deus ante tabernaculi fores colloqui volebat cum po-
 pulo, atque oracula edere consulentibus. Alexandrini, qui *אהל מועד*
 vertere solent *σηνη μαρτυρις*, deriuasse videntur *מועד* ab *עדה*,
 quod non solum est *testari*, sed etiam *docere*. *Σκ. μ.* igitur tentorium,
 vnde docet Deus populum, vel edit oracula. Res eadem, ratio tan-
 tum diuersa.

76 *εν τοις πατρασιν ημων*, nisi *εν* est spurium (v. *Wettst.* et *Gries-
 bach.*) pro *εν μεση των πατερων η*. Sic vertunt LXX. *בתוך*, Lev.
 XX, 24. XXVI, 11.

77 Supple: Habuerunt inter se tabernaculum illud, ita exstructum, quem-
 admodum cet.

78 *διαδεξαμενοι* iunxi, *Kypkinum* secatus, cum *ην*, qui et de vocis
 signi-

„nostris ⁷⁹ transtulerunt hi, Iosua duce, in terras ⁸⁰ gentium,
 „quas propulit Deus aduenientibus illis ⁸¹ Dauidis vsque
 „ad tempora ⁸²: qui quanquam gratiae atque beneficii
 „lo-

significatione praeter *Wettstenium* videndus est. Est enim διαδεχασθαι
 excipere. Inde vel succedere alicui, si cum casu quarto personae iun-
 gitur, vel, si cum accus. rei construitur, *successione accipere aliquid*.
 Parum commode iungi posse videtur cum δι πατερες ἡμῶν, quia dicen-
 dum fuisset vel δι πατερες ἢ διαδεξ. vel addito articulo, δι διαδεξαμενοι.

79 Sunt alii, quam quorum v. 44. mentio fit; eorum enim hominum
 actas, quae illis, qui ex Aegypto emigrauerant, successit.

80 Ἐν τῇ κατασχεσει τ. ἐθν. pro δις τὴν κατασχεσιν τ. ἐ. κατα-
 σχεσεις, possessio, הנהגה, inprimis de agris atque terris. Gen. XVII,
 8. Nehem. XI, 3. Num. XXXII, 5, 22.

81 Ἀπο προσωπε π. η. — Sic *Grotius* ante nos interpretatus est,
 qui et laudat Deut. II, 21, 22. Sed haec iam cum scripsissem, incidi
 in alium locum, qui ad nostrum explicandum forte iuuat. Gen. XXV,
 6. Abrahamus dicitur filios ab *Isaaco* (קח על יצחק) in Arabiam di-
 misisse. קח על יצחק habet haud dubie hunc sensum: *vt terram Isaac*
relinquerent, nec enim peruagantem cum gregibus impedirent. על
 autem et פנה על sunt prorsus synonyma. Inde απο προσωπε π. η.
 nostro loco habere potest hunc sensum: *vt gentes terras suas maiori-*
bus nostris relinquerent colendas atque habitandas.

82 Ἐως των ἡμερων Δαβιδ. Duplici modo iungi possunt haec verba
 cum antecedentibus. Primum enim pertinere possunt, deleta interpun-
 ctione, quae in Griesbachiana est editione, ad ἐξωθεν δ θ. cet. Ne-
 que hoc male cum horum temporum historia videtur conuenire. Nam
 Dauidis vsque ad aetatem pugnandum erat Israelitis cum Cananaeorum
 reliquiis. Deinde referri possunt ista verba ad διαδεξαμενοι εισηγαγον.
 Sed nisi Stephanum ineptum aut falsum, quid dixisse velis, vel nimis
 vrgenda est τῶν εισηγαγον significatio, vt sit, *transportarunt atque ha-*
buerunt inter se, vel supplendum tibi est: *εχοντες αυτην εως τ. η. Δ.*
 Duri quid mihi quidem huic rationi inesse videtur; neque tamen non

ora.

„loco ⁸³ a numine, vt liceret aedem ⁸⁴ ei exstruere, ex-
 „optasset ⁸⁵ sibi; Solomoni tamen aedificare Deo templum
 „contigit. Sed numen supremum non templis hominum
 „manibus exstructis habitat: Coelum est mea sedes, ait Ie-
 „houa vatis ore ⁸⁶, terraque pedum meorum subsellium.
 „Quamnam aedificabitis mihi aedem? Quisnam est locus
 „ille, vbi confedeam? Nonne manus mea haec confecit
 „omnia

orationis huius indoles eiusmodi constructionum duritiem ferre, quid?
 et dicentis consilium videtur fuisse, Israelitas ad Davidis vsque tem-
 pora sub tentorio hoc Deum veneratos, commemorandi. Sed sequen-
 tibus tamen verbis haec cum haud obscure insint, resque ipsa, ad Da-
 uidis vsque aetatem oraculi tentorium existisse, audientibus esset haud
 ignota; faciliorem priorem rationem verba ista iungendi cum *ἐξωθεν*
 praeferre nihil dubitamus.

⁸³ Graeca verba: *ὅς ἐυρε χάριν ἐνωπιον τοῦ Θεοῦ, καὶ ἠτήσατο*. Solent He-
 braei in rogando semper addere *בְּעֵינַיִךְ הֵן נָא מִצְאָתִי* h. e.
si habeam apud te aliquam gratiam. Romani: *Gratiae atque beneficii*
lato haec a te peto. Dauides igitur, cum in gratia esset apud Deum,
 plurimaeque ei a Deo contigissent beneficia, et hoc sibi exoptauit bene-
 ficium, vt aedem ei exstruere liceret sibi.

⁸⁴ *Ἐυρεῖν σκηνώμα. Σκηνώμα, מִשְׁכְּנֹת*. Pl. CXXXII, 5, 7. est
 synonymum *τῆς οἰκῆς*. v. 48. *Ευρεῖν, מִצָּא*, pro *exstruere*. In mente
 habuisse videtur Stephanus, Pl. CXXXII. 5. Latioris significationis
 vocabulo vti solet sermo vetustus atque poeticus, vbi aliud notionis
 magis definitae erat adhibendum.

⁸⁵ *Αἰτεῖν, לָשׂא*, optare, in votis habere, h. l. Deut. XIV, 26. Cf. 2.
 Sam. VII, 2.

⁸⁶ Verba sunt ex Ies. LXXVI, 1. ex alexandrina versione laudata. Sen-
 tentia est haec: *Nec aede, nec templo, quo habitem atque exhibeatur*
mibi cultus, ego. Totum hocce vniuersum templum est menium; vbi-
cunquae igitur colere me fas est.

„omnia? — — — — —
 „ — — — — — O pernicaces ⁸⁷ vos, atque
 „incircumcisos ⁸⁸ cordibus auribusque! qui semper, vti pa-
 „rentes vestri, ita et vos repugnastis ⁸⁹ Spiritui diuino ⁹⁰.
 „Quem diuinorum vatum non sunt infecuti? Occiderunt
 „adeo, qui innocentis illius ⁹¹, cuius facti estis prodito-
 „res ⁹² atque interfectores, aduentum praecinerunt. Vos
 „accepistis legem angelis promulgantibus ⁹³, sed profus
 „nihil obseruastis”.

Au-

87 Σκληροτραχηλοι. Vox apud Alexandrinos admodum obuia, qui sic vertunt ערלי לב ואזנים. Exod. XXII, 9. XXXIII, 3, 5. Deut. IX, 6, 13. Qui dura sunt ceruice, h. e. *pernicaces, obstinaces, leges sibi imponi non ferentes*. Petita est metaphora a iumentis iugum ceruicibus imponi repudiantibus.

88 Απεριτμητοι τη καρδια κ. τ. ωσιν. ערלי לב ואזנים, dicuntur iidem obstinaces, quorum aures atque animi diuinis praeceptis sunt oclusi, nec audire, nec peragere ea cupientes. Ier. VI, 10. IX, 26. Ezech. XLIV, 7, 9.

89 ἀντιπικτειν est εἰναντιον. Hesych. Vid. et Grot. ad h. l.

90 πνευματι αγιω. Qui vatum diuinitus afflatorum effata spernunt atque reiiciunt, spiritui diuino ipsi, quo agebantur illi, repugnare dicuntur.

91 Δικαιος, h. e. Ιησος, nullo scelere polluti, nullo supplicio digni. C. III. 14.

92 προδοται — γεγενησθε. Sensus: in quo perfide egistis, cui regi atque liberatori vobis constituto praeter omnem fidem atque iustitiam violentas iniicistis manus.

93 Εἰς τας διαταγας των αγγελων. Non vna est verborum horum explicandorum ratio. Διατασσειν est militare vocabulum, significat-

C

que,

Audita oratione, vehementissima ira incensi omnes, frementes dentibus, atrocissimo vultu minas fuderunt in illum grauissimas. Ille vero diuino quodam impetu abreptus, ἐκστατικός ⁹⁴ factus, coelo recluso, diuinam con-
spexit δοξάν ⁹⁵ Iesumque dextram eius seruantem; visum-
que multitudini retulit. Clamorem vero tollentes ingen-
tem,

que, *disponere exercitum, instruere aciem.* Iud, III, 13. 1 Macc. VI, 35. 2 Macc. XIII, 20. Inde verba nostra erunt: *per angelorum ordines* s. *turmas*, h. e. angelorum agminibus in pronuntianda lege adstantibus. Εἰς pro ἐν h. e. δια. v. *Grot.* ad h. l. qui Deut. XXXIII, 2. pro hacce interpretatione excitat. Locus hicce est poeticus, quo Deus, tanquam rex, cum magna ministrorum vel angelorum pompa atque comitatu ad legem ferendam in Sinai montem descendens, describitur. Sed nihil huic loco inest, quod de angelorum exercitibus atque turmis cogitare nos cogat. Altera ratio est hacce. Διαταγή est etiam *mandatum, praeceptio.* Inde: ελαβετε τ. νομον ε. τ. διαταγ. αγγ. erit idem, quod ελ. τ. νομον διαταγεντα δι ἀγγελων, Gal. III, 19. seu λαληθεντα δι αγγελων, Ebr. II, 2. Hacce magis sese nobis probat, quam illa ratio, tum quia facilius occurrere interpreti videtur, tum quia Iudaeorum, nec non Stephani opinioni, Deum non nisi per angelos ministros cum hominibus agere, atque adeo leges, regis exemplo, non nisi per ministros promulgare, quam optime conuenit.

⁹⁴ Haud aliter graeca: πλήρης πνευματος αγιου intelligi bene posse videntur. Nam, quod nonnulli volunt, esse haecce verba de summa animi spe atque fiducia, fore, vt mox coelum ingrediatur, beatorumque sortem nanciscatur, intelligenda, vix verba ipsa atque oratio pedestris et historica ferre posse videtur. Contigit Stephano autem haecce ecstasis, vt animi fortitudo atque constantia aleretur atque aueretur. Quod vero Stephanus solus, nec adstantium vllus, haecce viderit, non externis cum sensibus, sed mente tantum, phantasiae ope diuinitus commotae, sensisse illum ea, videtur monstrare.

⁹⁵ Haud dubie signum aliquod diuini numinis, quale olim erat שכינה.

tem, obtundentes aures, impetum fecerunt in illum, correptumque eiecere ex vrbe, obrueruntque lapidibus, quorum ictibus percussus, pro aduersariis tamen, ne poenas ab iis fumeret ⁹⁶ Deus, preces fundens, animam tanquam sacrificium Deo oblatum ⁹⁷ efflauit.

Accuratius nunc orationem examinare atque diiudicare nostrum est. Est autem illa, vt Stephani historia ipsa docet, et vt iam passim antea monuimus, non diu ante meditata, sed subito ab accusato dicta. Nullus enim erat Stephano, prehensio atque statim in iudicium abrepto, locus datus, nec vllum tempus relictum, quo cum otio atque tranquille, quid defensurus posset proferre, excogitare, cogitata ordinare atque disponere, orationisque elegantiae atque ornatui posset studere. Quid mirum igitur, si habes orationem multo minus elaboratam, quam

C 2 alias

⁹⁶ Ipsa Stephani verba: *κυριε, μη σφονς αυτοις τ. αμαρτιαν ταυτην.* Verbum *ισαυαι* explicatione indiget. Respondere solet hocce verbum hebraico *לְקַח* ponderare, Efr. VIII, 25. 35. Iob. XXVIII, 15. nec Graecis hicce vsus *το ισαυαι* est ignotus. *לְקַח* deinde est soluere, quia ponderando solebat argentum solui. Tum *retribuere*. Inde et LXX. vertunt *αποτινεν* et *τινεν*. Exod. XXII, 17. I Reg. XX, 39. Deus statera quasi examinans hominum facinora fingitur, quando illis est retributurus. *Ne pendear peccata est ne examines ea*, pro *ne animaduersitas in ea*. Antecedens pro consequente.

⁹⁷ Paulo ante exclamauerat Stephanus: *δεξαι το πνευμα μου, κ. Ιησ;* quae hunc habere sensum videntur: *Beneuole accipe animam, quam tibi tanquam sacrificium offero.* *Δεχεσθαι* dicitur de iis, qui dona accipiunt, et de Deo, qui oblationibus hominum delectatur. v. LXX. Iob. VIII, 20. Ier. VI, 20.

alias et in veterum inprimis Graecorum, Romanorumque libris solebas legere. Primum enim dicentis consilium causaque, quam agit, non nisi cum opera aliqua atque labore potest erui. Deinde oratio, cum sit ex narrationum genere, nimis longa atque fusior, multaque ad rem non pertinentia videntur immista. Narrandi denique et dicendi genus est aliquando hiulcum atque asperum, orationisque suauitas atque gratia recte desideratur. Haec autem omnia nequaquam Stephano, sed temporibus sunt vitio danda; nec vlla inde neque illi, neque adeo Codici sacro adspersitur macula. Nam eo consilio vt inde bene apte atque ornate eloqui disceremus, nequaquam seruata est illa oratio, nec Stephanus vnquam ad diferti oratoris adspirauit laudem.

Verfatur autem in defendendo sese ita, vt res atque veterum Iudaeorum memoriam inde ab vltimis gentis originibus repetat, summatim atque breuiter eorum historiam percurrat, et, tum beneficia, tum instituta diuina in Iudaeorum gratiam facta laudans, ea potissimum commemoret, quae ad causam suam agendam quodammodo pertinerent, in quibusque maiores olim iisdem moribus peruerfis, quos posteri Seruatoris nostri et ipsius temporibus seruarent, essent vsi. Sed expositis his omnibus, quid inde velit pro causa sua elicere, quid inde ad ipsum pertineat, videmus ab eo omissa atque relicta. Nam quasi abscissa videtur oratio post comma 50; nec satis bene, quae sequuntur, cohaerere videntur cum prioribus. Nam non
ad

ad defendendum sese, nec ad mitigandos atque sedandos aduersariorum animos faciunt illa, sed potius ad irritandos eos, sibi que infestiores reddendos. Deinde multo concitator atque vehementior fit oratio, mitiori atque temperatori illi, quam ab initio adhibuerat, longe dissimilior. Videntur igitur verba, inde a com. 50. vsque ad c. 53. hominis esse male affecti, atque iniurias sibi inflctas aegre ferentis, non laudandi quidem, quia coram iudicibus iracundiae nimis indulgebat, obiurgis que utebatur constantiae atque patientiae Seruatoris immemor; sed admodum excusandi tamen, ob iniuriarum atque contumeliarum vim grauitatemque, quae et fortissimum solent commouere, animique constantiam labefactare. Sed quid inde? Interpellatus atque perturbatus videtur Stephanus audientium clamoribus atque tumultu, vel adeo iniuriis, vt in dicendo pergere et orationem ad finem perducere non posset.

Quantum autem ex altera huius orationis parte nobis relicta, et ex criminationibus in Stephanum illatis licet iudicare; tria potissimum, quibus causam ageret, criminationesque illas deleret, videtur spectasse argumenta. Stephanus enim, vir probus atque religiosus, cum negare nequaquam posset, inter Christianorum decreta esse et hoc, legem Mosaicam aliquando abrogatam, templumque iri destructum; in beneficiis atque diuinis Israelitarum gratia institutis enumerandis, *primum* agit hoc, vt decreto isti, quod et ipse defenderet, nihil contumeliae in Deum,

nihil blasphemiae inesse demonstrat. Deum enim diu ante legem Mosaicam promulgatam, ante religiones iudaicas institutas, atque templum ante exstructum, iam vltimos Israeliticae gentis progenitores beneficiis suis iudicasse dignos. Haec illustrantur Abrahami, Iosephi, ipsiusque Mosis exemplis, quos beneficiis ornare, nec lege, nec templo Deum esse commotum; nec omnia ista, quibus gloriarentur Iudaei, esse necessaria, neque ad amorem atque fauorem diuinum consequendum, neque ad Deum rite colendum, v. 49. 50. *Deinde* narratione sua docere voluisse videtur, sese nec Mosen, quem superstitioso fere cultu prosequerentur Iudaei, spernere, sed magni eum facere, maximeque venerari; vnde liceat intelligere, quantum ab ipso absit, contumelias in legislatorem vatumque eorum principem effundere. *Tertium* denique, quod monuisse videtur Stephanus auditores, in Mosis inprimis atque Iosephi historia narranda, est hoc, hanc semper inde ab antiquissimis temporibus Israelitarum indolem atque morem fuisse, vt bonos probosque viros inuidia atque odio prosequerentur, vel morte adeo afficerent, legibusque et institutis diuinis semper sese gerent obstinaces repugnacesque. Eadem haece ratione ciuium iniurias atque perfidiam, qua in Iesu Messia vsi sint, tacita accusat reprehensione. Haec fere sunt argumenta, per totam Stephani orationem dispersa, in vnum collecta, atque ob oculos posita.

Accedamus nunc ad quaestionem de orationis huius
ἀποδείξις. Duo hic potissimum sunt quaerenda: primum
 quidem

quidem, sitne illa vere dicta a Stephano, historico autem nostro litteris mandanda tradita? an potius a Luca excogitata atque inuenta? Deinde illane ita fit habita a Stephano, uti Lucas eam litteris consignatam reliquerit? an oblitterata aliena manu atque immutata?

Primum igitur, cum in veterum historicorum libris orationes habeamus, maximam partem ab his ipsis scriptoribus inventas atque excogitatas, et nusquam fere a clarorum virorum personis, ex quorum ore perorantur, habitas, sed artis monstrandae causa conscriptas: facile quis in eam cogitationem incidere potest, sitne et Stephani oratio a Luca inuenta, conscripta, et ex Stephani tantum ore perorata? Sed sunt quadam argumenta, quae ita de hac oratione statuere dissuadeant. Lucas enim si eius fuisset auctor, probabile est, eum conscriptorum fuisse orationem magis elaboratam, melius dispositam, et, quantum pro ingenii ratione fieri posset, ornatiorem. Deinde quae tandem causa commouere potuit Lucam ab historiarum veritate aberrare, multaque vel praeter fidem, vel contra omnem veritatem narrare? Historico enim meditato atque cum otio scribenti aegrius condonantur errores, quam subito et memoriter dicenti. Si denique et generis dicendi diuersitas aliquam vim habet, mihi saltem ob tria haec argumenta oratio nostra a Luca haud videtur fuisse inuenta, sed ex exemplo, in manus eius tradito, exscripta, atque libro suo inserta.

Ad alteram quaestionem quod attinet, num ista oratio sit ita a Stephano habita, ut eam a Luca litteris consignatam legimus? an ea sit in locis quibusdam immutata? nihil possumus hac in re satis certe atque confidentius affirmare, nihil negare. Quanam enim ratione in Lucae manus peruenerit, plane ignoramus. A Luca saltem, cum corrigendi adesset ratio atque occasio, nihil emendatum, nihil immutatum, sed, quomodo acceperat orationem, ita reddita ab illo videtur. Sed rationes aliquas, quibus oratio Stephani tradita esse potuit, fingere atque proponere non videtur alienum. Seruata haud dubie fuit oratio ab audiente quodam, qui vel inter dicendum calamo eam exceperat, vel, cum hoc ob multitudinis circumstantis turbas atque tumultus vix fieri posset, memoria mandatam litteris consignauerat. Cum vero vix mortalium quisquam ea sit memoria praeditus, quae totam orationem ita teneat, ut nec vllum verbum, nec vlla sententia eum effugiat: facile oritur suspicio, potiora tantum orationis capita atque argumenta esse ab auditore quodam arrepta, ex suo ingenio, dum consignaret eam, proposita atque instructa, passimque nonnulla de suo esse addita. Hoc si ita sese haberet, sique is, qui orationem Stephani litteris mandasset, fuisset homo iudaica et rabbinica eruditione admodum imbutus: haud veri dissimili quaedam coniectura existimare quis posset, quae vel rabbinicas fabulas atque commenta redoleant, vel memoriae dicentis fallaci tribuenda videantur, non Stephano esse vitio danda, sed illi homini, qui litteris eius orationem mandauerit, et ex cuius manibus

ora-

orationem, vel cuius exemplar Lucas acceperit. Quam difficile fuerit inter auditorum tumultus orationem calamo excipere, supra iam fuit monitum. Sed quod auditorum forte nemini licuit, id scriba fortasse publicus muneris atque officii auctoritate fecit. Quo tunc vero modo oratio in Lucae manus peruenerit, haud facile est dictu, nisi forte cogitaueris de ope atque cura Pauli Apostoli, Lucae familiarissimi, et in Stephani causa quondam nequaquam otiosi, cuius etiam auctoritate atque fide in narranda Stephani historia usus fuisse videtur scriptor noster, et qui forte orationis huius habebat exemplum, quod Lucae traderet. Hoc si ita contigisset, certiores nos esse possemus, Lucam exemplari non contemnendo, quod omni cum fide libro suo reddidit, fuisse usum; quanquam et scribam falli atque labi potuisse inter scribendum, debeamus fateri. In tota igitur hac quaestione multa quidem coniectura possumus assequi, nil vero certis argumentis affirmare. Ne autem alienis gloriari videar pennis, non pudet fateri, horum omnium, quae adhuc ex coniectura sunt disputata, cogitationem mihi iniecisse familiarem atque aequalem quandam meum, longe inde a pueris consuetudinis atque institutionis vinculo mihi coniunctissimum, quocum ante aliquod tempus per litteras de hac oratione sum collocutus, quem vero, inuito atque inscio illo, publice nominare non audeo. Quae igitur mutuo mihi dedit, grata atque accepta ei refero. Semina autem ab eius manu agro meo inpersa, alere, fouereque sum conatus.

Supereſt, vt de iis pauca moneam, quae in legenda hac oratione maximam mouent difficultatem, h. e. de iis, quae a Stephano vel contra factorum veritatem, vel praeter vllum veritatis argumentum narrata videntur. Prioris generis exempla comm. 2. 4. 14. 16. alterius c. 16. 23. 30. inuenies. Vid. nott. ad h. l. Omnes hae difficultates facile delerentur, ſi, eas non a Stephano, ſed ab illo, qui eius orationem litteris mandauerit, eſſe profectas, ſatis certe poſſit demonſtrari. Sed videamus, annon, etiamſi orationem ita, vt eam nunc legimus, a Stephano dictam eſſe faciamus, eadem difficultates atque impedimenta poſſint remoueri, vt nullum inde nec Stephano nec litteris ſacrifis naſceretur crimen. Loca enim iſta magnam mouent difficultatem, quia libros ex diuina inſtitutione et modamine conſcriptos magni diſſenſus inter ſe, qui in hoſce libros cadere nullo modo poteſt nec debet, arguunt. Stephani enim orationem ſi cum libris illis, ex quibus res ſuas narrat, comparamus, ſequitur, alterutrum vel Moſen erraſſe vel Stephanum. In Moſen vero temporum, quorum res narrat, niſi aequalem, multo tamen propiorem, vix erroris cadit ſuſpicio. Sed Stephanum ſi cogitas ex inpraeparato atque ſubito dicentem, nec non Iudaeorum commenticiis narrationibus ore traditis imbutum: quid mirum, niſi incideris in eam ſuſpicionem memoriam deſeciſſe Stephanum, eumque multa e parum certis narrationibus veris ſubſtituiſſe? Sed caderene poteſt vlla erroris ſuſpicio in hominem *θεοπνευſτον*? Nequaquam. Sed quaerendum eſt, an Stephanus, diuino afflatu actus, dixerit
in

in iudicio, nec ne? Equidem affirmare hoc, cum grauiora adfint dubitandi argumenta, nullus audeo. Primum enim haud vnicuique Christianorum doctori contigit olim Θεοπνευσιας beneficium, sed Apostolis tantum, atque iis, qui peculiari nomine solebant appellari προφηται. Nam singulis Christianis praeter Apostolos singula dona miraculosa fuisse distributa, apparet ex I Cor. XII, 4-12. Inde Stephanus poterat miraculorum edendorum potestate esse praeditus, neque tamen Θεοπνευσιας beneficio insignis. Nec inter prophetas Stephanum fuisse, vsquam legimus relatam. Deinde orationem hancee fuisse a Stephano diuino afflatu acto habitam, nec vlllo declaratur verbo. Vix pertinet huc locus C. VI, 10. Hoc enim si voluisset scriptor, dixisset haud dubie τῷ πνεύματι ἁγίῳ, vti C. IV, 8. Deinde pertinent haec verba non ad orationem hanc, sed ad disputationem, quam cum aduersariis inierat, videntur ea significare orationis vim argumentorumque grauitatem, quibus vsus sit in dicendo. Si igitur Stephanus non est vir Θεοπνευστος, facile ferri possunt (si hoc nomine vti liceat) eius errores, nec inde, vti nec ex aliorum hominum non diuinitus afflatorum dictis Sacro Codice consignatis, vllum huic oritur detrimentum. Nec noui nec miri aliquid proferre me, fane sum conscius, cum grauissimos eiusdem sententiae habeam auctores, quorum vnum tantum MICHAELM Ill. liceat mihi nominare *); nec summos plu-

*) Vid. Commentationem de chronologia Mosis post diluuium §. 15, quam in Commentatt. Societ. reg. Goett. per ann. 1762-68. oblati inuenies; et praefationem ad Theologiam typicam. p. 25. sqq.

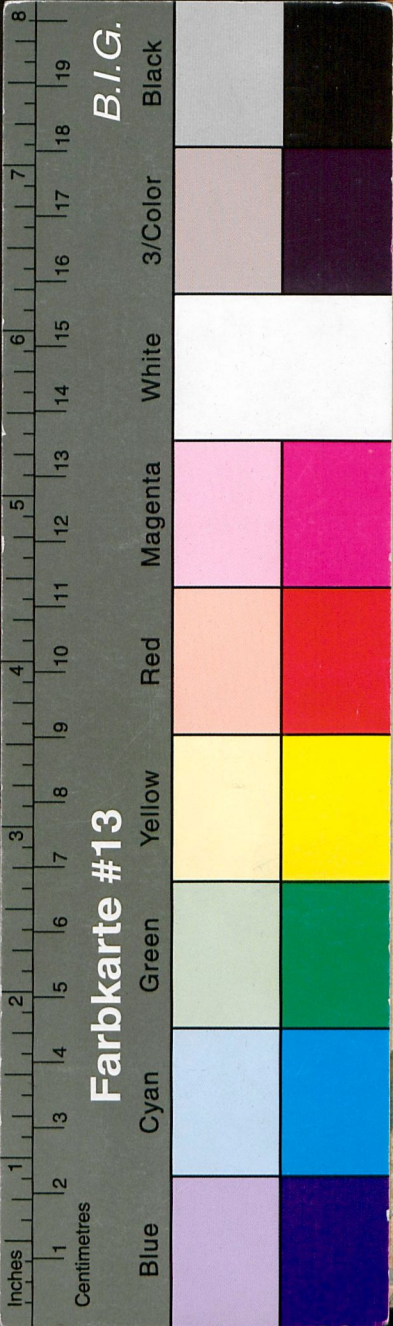
plurimosque nostri temporis SS. LL. Interpretes eadem sentire vllus dubito.

Haec fere sunt, quae ad orationem Stephanianam illustrandam atque explicandam habebamus; quae si eruditissimis viris, quos in caussa mea iudices sedere velim, quorumque monita gratissimo semper animo sum accepturus, non profus displiceant, laetabor summumque laboris habebo praemium.

ERRA-

E R R A T A.

- P. 9 not. 5 lin. 4 mutandum est punctum in (,) post *exciderant*.
 — 10 n. 7. lege *ὡστε* pro *ησεί*.
 — — — — lin. 5 lege *εἶδεναι τ. προσωπον*.
 — 14 n. 16 lin. 2 lege *cum* pro *eum*.
 — — — — 20 — 2 lege *ברית*.
 — 18 in textu lege *Aegyptios*. lin. 5.
 — 21 — — lin. 9 l. *inferebat*.
 — 23 n. 51 lin. 12 *fortasse*.
 — — — — 13 *calceis* pro *calcis*.
 — — — — — *transferre*.
 — 24 n. 57 lin. 10 post *videtur* pone (,).
 — 27 — 67 — 6 lege *inuste* pro *iniuste*.
 — 24 — 70 — 3 a fine, lege *dissertatio*.
 — — — — 71 — 1 lege *ἀσρον*.
 — 31 — 81 — 1 lege *προσωπς*.
 — — — — — 6 *relinquerent*.
-

B.I.G.

Farbkarte #13

IN
HISTORIAM ATQVE ORATIONEM
STEPHANI
PROTOMARTYRIS

Æt. VI. et VII.

COMMENTATUS EST
IOANNES CHRISTIANVS HENRICVS KRAVSE
COLLEGI REGII REPETENTIVM THEOL. ORD.
SODALIS.

AB
36 $\frac{10}{1121}$
GOETTINGAE,
I. O. CHRIST. DIETERICH,
1780.

